

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

«ІСТОРИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА»

вибіркових компонент освітньої програми

третього рівня вищої освіти

за темою «: Правові концепції Стародавнього Сходу »

081 Право

2421.1 наукові співробітники (правознавство)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції:

- 1. Історико-правові концепції як навчальна дисципліна.**
- 2. Виникнення правових концепцій в країнах Давнього Сходу.**
- 3. Правові концепції Стародавніх Єгипту, Індії, Китаю.**

Рекомендована література:

Основна:

1. Головка О.М., Кагановська Т.Є. Історія вчень про право і державу. Підручник: у 2 ч. Ч. 1: Зарубіжні країни. Харків : Колегіум, 2020. 848 с.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій, прочитаних у Національному університеті "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Харків: Право, 2012.
3. Історія політичних і правових вчень [Текст] : курс лекцій / Ю. О. Тополь. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2018. 537 с.
4. Історія політичних і правових вчень. Від стародавніх часів до XVII століття [Текст]. Київ : ОВК, 2021. 238 с.

Додаткова:

5. Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / В. В. Ладиченко, В. В. Орленко, В. І. Орленко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Медінформ, 2014. 462 с.
6. Гончарук-Чолач Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень [Текст] : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 226 с.
7. Зінченко О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях: навчальний посібник / О.В. Зінченко, О.В. Петришин. Харків: Право, 2012.
8. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. 4 те вид., доповн. К.: Алерта, 2015. 416 с
9. Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. Київ: Академія, 2010.
10. Осауленко О. І. Історія вчень про державу і право: навчальне видання: посібник для підготовки до іспитів / О.І. Осауленко та ін. Київ: Вид. Ліпкан О. С., 2010.

11. Сердюк О. О. Історія вчень про державу і право: підручник / О.О. Сердюк та ін. Донецьк: Юго-Восток, 2012.

Текст лекції:

1. Історико-правові концепції держави і права як навчальна дисципліна.

Предметом **Історико-правові концепції держави і права** є історія виникнення і розвитку теоретичних знань про право, державу, політику, законодавство, історія політичних і правових теорій. Інша назва правових теорій – учення, які в свою чергу являють собою сукупність ідей, концепцій, доктрин, теоретичних положень якої-небудь галузі знань; система поглядів якого-небудь ученого чи мислителя.

Поняття «правові концепції» ґрунтуються на тісному взаємозв'язку проблем держави і права, що не означає другорядності права. Навпаки значній частині вчень на першому місці стоять саме проблеми права. Вони по-новому вийшли на перший план в Нові часи — часи становлення громадянського суспільства і тих вчень, які обґрунтовували юридичну рівність людей, їх права і свободи, відводячи державі роль гаранта цих прав і свобод (Дж. Локк, І. Кант, Р. Ієрінг та ін.). Разом з тим, в історії було немало вчень, що приділяли великої уваги проблемам політики і держави (Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс а ін.).

У системі юридичних наук і юридичної освіти історія правових доктрин є самостійною науковою і навчальною дисципліною, історичною і теоретичною одночасно. Цим вона відрізняється від історії і теорії права і держави як різних, хоча і споріднених, взаємозалежних дисциплін. На відміну від них вона вивчає не історію політико-правових інститутів,

законодавств чи теорію держави і права, а історію їх теоретичного пізнання, історію розвитку політико-правової думки.

По відношенню до історії держави і права історія правових доктрин про них виступає як історико-теоретична наука, а відносно до загально-теоретичних наук — переважно як історична, орієнтована на вивчення історії політико-правових теорій, закономірностей виникнення і розвитку теоретичних знань про право, державу, політику, законодавство. Невипадковою є і послідовність вивчення цих дисциплін: спочатку вивчається теорія держави і права, — загальнотеоретичні положення про основні правові й державні явища, поняття і категорії, вітчизняна і всесвітня історія держави і права, а потім вже історія їх теоретичного пізнання, прогресу теорії держави і права в курсі історії політико-правових вчень. У свою чергу, цей курс є важливою передумовою для глибокого вивчення і засвоєння наступних курсів — політології, соціології, галузевих юридичних дисциплін. Серед теоретичних та історичних дисциплін в юридичній науці вона грає суттєву роль як важлива історико-теоретична передумова розвитку сучасного правознавства, вирішення ним назрілих теоретичних і практичних проблем. Вивчення історії вчень про право є важливим і тому, що вони тією чи іншою мірою пов'язані із сучасними проблемами правознавства, державотворення. Мислителями минулого вже давно знайдені концептуальні, а часто й альтернативні рішення багатьох проблем права, суспільства, політики, і їх теоретичні положення та висновки мають неминуще значення. Так, ще давньогрецькими філософами були визначені природа, основні форми, ознаки, функції і механізми держави, сутність права і його роль у суспільстві, розвинуті римськими юристами і закріплені в римському праві. Безперечна й очевидна актуальність висновків Демокріта, Сократа, Б.Спінози про демократію, міркувань Аристотеля про перевагу «середнього класу» як умови міцності державного ладу, про попередження злочинів Володимира Мономаха і Чезаре Беккарія, про зв'язок права, моралі й етики у філософії

Іммануїла Канта, Григорія Сковороди і т.д. Політико-правова думка завжди була спрямована на з'ясування генези, суті, закономірностей, тенденцій і перспектив розвитку права, держави, суспільства. У цьому полягає евристична функція і значення історії вчень про право і державу для інших юридичних наук.

Значення Історії правових доктрин (концепцій) полягає й у тім, що вона досліджує і відображає процес вироблення теоретичних знань, понятійного апарату, юридичного інструментарію, яким сьогодні оперує право- і державознавство. Так, значним досягненням давньоримської думки було створення самостійної науки — юриспруденції. Римські юристи ретельно розробили великий комплекс політико-правової проблематики в галузі загальної теорії держави і права, понятійний апарат окремих юридичних дисциплін і їх інструментарій — цивільного, державного й адміністративного, кримінального, міжнародного права.

Історія правових доктрин дає можливість зрозуміти важливість і значення права і держави в духовній історії людства, усвідомити постійну роботу людської думки, її постійний пошук оптимальних, ідеальних форм державно-правової організації життя народів. Протягом усієї людської цивілізації це прагнення залишається постійним і визначальним: ідеї про право, як мірило справедливості, про верховенство закону, про державу як оптимальну форму узгодження інтересів усіх членів суспільства.

Актуальність дисципліни полягає також і у тому, що в сучасній Україні утверджується ідеологічний плюралізм, долається одномірність мислення і підходів до вирішення нагальних проблем нашого суспільства. Звідсіль зростає і значення історії політико-правових вчень як школи альтернативного мислення, теоретичного вирішення політико-правових проблем. Курс дає студенту можливість набути глибоких юридичних знань, формувати власний юридичний світогляд, що ґрунтується на знанні різних підходів і концепцій у вивченні права і держави. Висока правова культура неможлива без засвоєння

важливих складових частин всесвітньої духовної культури людства, багатства ідей правової і політичної класики. Давні народи називали історію наставницею життя, шанобливо відносячись до накопиченого інтелектуального і практичного досвіду, визнаючи їх теоретичне і виховне значення. І сьогодні політичні і правові ідеї минулого живлять сучасну політико-правову думку, правлять одним із критеріїв істинності наукових висновків. Отже, без їх знання не може бути висококваліфікованого правознавця.

Історія правових доктрин (концепцій) — дисципліна юридична. Однак крім юристів значний внесок у її розвиток внесли представники інших гуманітарних наук, і насамперед філософи — Піфагор, Геракліт, Демокріт, Протагор, Сократ, Платон, Аристотель, Конфуцій, Т. Аквінський, Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, Г. Гегель та інші. Вплив на розвиток теоретичних знань про право, державу, політику мали також історики і державні діячі — Полібій, Н. Макіавеллі, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський та ін., письменники і поети - А. Данте, Б. Констан, Вольтер, Т. Шевченко. Своєрідність підходів до політико-правової реальності, теоретичних проблем цих мислителів збагачувало теоретичні знання, понятійний апарат правової науки, її логіку і методологію. Співвідношення історії правових учень з іншими юридичними і неюридичними науками відображає взаємозв'язок історичних, теоретичних, філософських аспектів проблем права, держави, політики.

Завдання даного курсу — дати академічні знання студентам з історії розвитку доктрин права. Виходячи з потреб і запитів нинішнього часу, вітчизняного правознавства учбовий курс містить матеріал переважно з історії всесвітньої і вітчизняної політико-правової думки. Вивчення й засвоєння його змісту потребує знання методології цієї науки і учбової дисципліни. Як і будь-яка інша наука і навчальна дисципліна, історія вчень про право і державу має свою методологію, тобто систему принципів і методів (способів) наукового дослідження, основних підходів до вивчення тієї чи іншої науки. Методологічними принципами даної дисципліни є наступні: діалектичний.

Сократ розглядав діалектику як мистецтво виявлення істини шляхом співставлення протилежних думок, спосіб ведення бесіди, що веде до істини, істинним визначенням понять. Методом пізнання суцього для Сократа була іронія, критичний підхід до понять, раціоналізм. У Г. Гегеля діалектика — єдино правильний метод пізнання, що розкриває істинний смисл предмета в єдності його протилежностей. У дослідженні правових учень діалектика, як загальний метод пізнання, відіграє ведучу роль і вимагає від дослідника глибокого проникнення в сутність самого вчення, всебічного аналізу його ідей, логіко-понятійного апарату, способу побудови політико-правової теорії. Наприклад, у гегелівському вченні про право наука про право розглядається як частина філософії, і поняття права трактується «поза наукою права», «як дане». При цьому поняття «право» вживається в його філософії в трьох основних значеннях: право як свобода, «ідея права»; право як визначена ступінь і форма свободи («особливе право»); право як закон («позитивне право»). Складним є і гегелівське трактування держави: держава як ідея свободи, як конкретне і вище право, як правове утворення, як єдиний організм, як політична держава, як конституційна монархія. Керуючись діалектичним методом, важливо зрозуміти і засвоїти не тільки вагомі результати теоретичних розробок мислителів минулого, але і логіку, аргументацію, методи і прийоми аналізу політико-правових явищ. Наступним є принцип **історизму, який** вимагає підходити до того чи іншого вчення, ідеї, концепції історично, розглядати їх у контексті епохи, враховувати, як це вчення складалося, розвивалося, які етапи у своєму розвитку пройшло, яку роль зіграло в подальшому розвитку теорії. Відкидаючи крайнощі архаїзації чи модернізації ідей і концепцій минулого, історичний підхід дозволяє виявити в них як історично минуле, написане на потребу дня, що втратило теоретичну цінність, так і неминуще, вічне, істини і відкриття. Так, в промовах Цицерона проти змови Катіліни («катілінарії») і Антонія («філіппіки»), у яких він захищав сенатську республіку, у його знаменитих «Діалогах» і сьогодні не втратили теоретичної цінності ідеї про змішану форму держави (*res publica, res populi*) як справу, надбання народу, як правове

утворення, його визначення природного права як вищого, «істинного закону», сформульовано правовий принцип: «Під дію закону повинні підпадати всі».

Принцип **об'єктивності**, як загальнонауковий метод, вимагає оцінювати вчення й ідеї в них без упередженості, політичної чи партійної кон'юнктури, ідеологічних пристрастей. До чого призводить ігнорування об'єктивного підходу до вчень, наочно показують радянські підручники з історії учень, видані в 70—80-х рр. Тут правові доктрини і погляди мислителів минулого розглядаються як відображення ідейної боротьби різних класів. Виникнення марксизму оцінювалось як революційний переворот у вченні про державу і право. Тим самим знецінювався весь попередній досвід політико-правової думки і немарксистські вчення. Об'єктивність не терпить ідеологічних ярликів, класової зашореності. Критерієм істинності, світлом істини (грец. *lux veritatis*) у вивченні минулих доктрин є, з одного боку, результати розвитку теоретичних знань, а з іншого — практика, історичний досвід. Принцип **соціального підходу**, загальнолюдської моралі вимагає оцінювати ідеї, вчення, політичні програми з погляду інтересів народу, загальнолюдських цінностей. Тільки в гуманітарному вимірі, з погляду загальнолюдських цінностей, проявляються в істинному світлі ідеї Ф. Ніцше, теорії націократичної держави Д. Донцова та ін.

Методологія будь-якої науки включає набір загальнонаукових і спеціальних **методів** дослідження. В історії правових учень використовуються методи: історичний, логічний, системний (загальнонаукові), які допомагають відтворити розвиток політико-правової думки в різні часи у всій складності, наступності, системності. До спеціальних методів дослідження історії вчень можна віднести і догматичний (для встановлення юридичних принципів, визначень, понять розроблених чи вживаних мислителем), хронологічний (вимагає досліджувати вчення в їх хронологічній послідовності, історичному розвитку), конкретно-історичних умов, їх впливу на творчість мислителя та її результати, порівняльно-історичний (для порівняння, співставлення різночасових ідей, концепцій, проектів державних реформ), біографічний (для врахування взаємозв'язку фактів біографії і творчості мислителя) та ін.

Періодизація історії правових учень, структура курсу обумовлені прийнятою історичною періодизацією (Стародавній світ, Середньовіччя, Новий і Новітній час і сучасність), програмою навчальної дисципліни.

Основними **джерелами** вивчення курсу є твори мислителів минулого, теоретичні рішення в них проблем права, держави, політики, прав особистості й ін.

Історіографія (історія самої науки, її проблем) історії правових учень вирізняється багатством і розмаїттям, великою кількістю досліджень творчості мислителів минулого. Першим історіографом цієї науки був Аристотель, який дав у книзі «Політика» критичний огляд робіт своїх попередників, запропонованих проектів ідеальної держави, конституцій і законодавств. Такі огляди стали традицією й є обов'язковими в наукових працях. Досягнення історіографії історії правових учень узагальнені і систематизовані в підручниках і посібниках.

Таким чином, історія правових учень має власний предмет, методологію та історіографію як наука і навчальна дисципліна.

2. Виникнення правових концепцій в країнах Давнього Сходу. Стародавній Схід — колыска самих ранніх цивілізацій, світових і регіональних релігій: зороастризму, брахманізму, буддизму, індуїзму, конфуціанства, іудаїзму, християнства, ісламу. Тут вперше виникли людські суспільства, міста, держави, писемність, література і мистецтво. Тут були створені перші літературні пам'ятники — **епоси, повчання, книги релігійно-правових предписань, тексти законів**, що відбили світогляд, праворозуміння і політичні погляди стародавньої людини. Їхніми джерелами були **общинні правові звичаї і заборони (табу), міфи** (перекази і легенди), **релігійні вірування**.

У давньоіндійській Рігведі записані перекази про минуле, коли давні арійці жили громадами, спільно трудилися, вирішували питання внутрішнього життя і управління. У давньоіранській «Авесті» земні порядки трактувалися як нерозривна частина загальносвітових, космічних порядків, що мають

божественне походження. У «Книзі мертвих» (II тис. до н. є.) і інших давньо-єгипетських джерелах звеличувалася богиня Маат, що уособлювала справедливість, правду і правосуддя, «божественну справедливість», «божественну правду» як основу соціальних порядків, законів і правил людських взаємин. «**Маат**» у Єгипті, «**рта**» в Індії, «**дао**» у Китаї, «**дике**» у давніх греків — схожі за змістом поняття божественної (природної) справедливості, правди, закономірності, що у наступних природно-правових концепціях праворозуміння стали позначатися як природне (чи природно-божественне) право.

Релігійно-міфологічне пояснення мало і **походження держави, верховної влади, законів**. Згідно з давньоіндійською легендою У людей спочатку царя не було, усі люди були рівні і суворо дотримувались норм моралі. Потім багато хто з них погрузли в злочини, почали порушувати порядок, сильні стали пожирати слабких. Тоді головний бог Брахма створив владу царя і науку про покарання. Біблійні перекази давніх іудеїв розповідають, як Яхве уважив думку народу, що просив у нього царя: «І став цар у стовпа й уклав перед Яхве завіт слідувати Яхве і дотримуватись заповіді його... І вступив весь народ у завіт». Як бачимо, тут уперше зустрічається уявлення про договірний характер походження державної влади. Згідно з Біблією Бог передав людям через пророка Мойсея закони, викарбовані на скрижалях. Божественне походження законів і царської влади закріплено й у самих пам'ятках права — «Законах з Ешнуни» (XX ст. до н. є.), «Законах Хаммурапі» (XVIII ст. до н. є.) та ін. Базальтовий стовп, на якому висічені «Закони Хаммурапі», має зображення царя в молитовній позі перед богом Сонця і справедливості Шамашем, що вручає йому закони.

Таким чином, **право** як звичай (неписане право), праворозуміння **сформувалося задовго до появи перших держав на Стародавньому Сході**. З появою перших державних утворень в Єгипті, Двріччі, Ірані, Індії, Китаї в IV—III тис. до н. є. неписане право стало основним джерелом законів. Найдавніші пам'ятки права — «Закони Ур-Наму» (кінець III

тис. до н. е.), «Середньоассирійські закони» (II тис. до н. е.), «Закони з Ешнуни», «Хетські закони», «Закони Хаммурапі» та ін. складені на основі древніх текстів і норм звичаєвого права, доповнених приписами і нормами володарювання і покори, захисту привілеїв, власності і т. п. Авторитет верховної влади і встановлених законів, непорушність соціально-політичних порядків підкріплювались посиленнями на їхнє божественне походження. «Коли Мардук направив мене, щоб справедливо керувати людьми і дати країні щастя, — пояснював Хаммурапі у «Вступі» до свого зводу законів, — тоді я вклав у уста країни істину і справедливість і поліпшив становище людей». У Стародавньому Єгипті деякі фараони з метою зміцнення своєї абсолютної влади проголошували своє божественне походження — Сенусерт II («божественний народженням, цар Верхнього і Нижнього Єгипту»), «Рідний син Ра», Тутмос I («Бог добрий, що побиває азіатів»), Аменхотеп II («Благий бог, рівний Ра»).

З тією же метою давньосхідні правителі **обожнювали і своє правління, політику**. Так, урартський цар Аргішті I у літописі пояснює свою внутрішню і зовнішню політику, загарбницькі війни проти сусідніх народів проявом волі богів. Свої успіхи в завойовницьких походах і управлінні державою перський цар Дарій I також відносив на рахунок вищого божества. Але міфічні, сакральні уявлення про верховну владу, право, політику, що нав'язували підданам, вже в давнину не завжди приводили до успіху. Так у «Реченні Іпусера», «Пророцтві Неферті» містяться відомості про повстання в Єгипті низів проти знаті наприкінці Серединного царства (біля 1750 р. до н. е.). Іпусер викривав царя, намісника бога на землі, у бездіяльності, неправді і ненависті — причинах загибелі й нещастя людей.

Згодом сакральні уявлення поступаються місцем десакралізованому, **раціональному**. За «Законами Ману» сила царя — у його мудрості і справедливості. Він повинен сам слідувати законам країни, шанувати традиції народу. Цар, що з нерозуміння мучить свою країну, «негайно позбавляється разом з родичами країни і життя». У «Авесті» теж розрізняються

«добрі» і «дурні правителі»: «добрі правителі повинні правити, а не дурні над нами». У цілому, загальна тенденція до раціональних трактувань соціально-політичних явищ досить чітко виявляється уже в II—I тис. до н. е. у політико-культурних центрах Стародавнього Сходу. Право, що закріплювало пануючі юридичні, соціальні і моральні уявлення, виступало частиною східної культури. Отже, задовго до утворення стародавніх держав давньосхідне суспільство, відносини в общинах регулювалися нормами неписаного права, моралі, релігії, що стали джерелами і нормами законів перших держав. Різні настанови і повчання розвивали релігійно-міфологічні й етико-політичні погляди на природу держави, законів, відносини владних і підлеглих, поведінку людей.

Історія Індії, що знала безліч воєн, міжусобиць, переселення народів, змін царських династій, разом з тим відрізняється надзвичайною традиційністю в розвитку соціально-економічних і політичних інституцій, релігій, філософії, укладу життя. «Ніде, крім Індії і Китаю, не було дійсної безперервної цивілізації», — відзначав Джавахарлал Неру. Ця безперервність, традиційність характерна і для права, основних принципів політики. Вона відбилася в багатющій ранньоіндійській літературі — «Рігведі», «Самаведі», «Атхарваведі» (II тис. до н. е.), в релігійно-філософському трактаті «Упанішади», епічних поемах «Махабхарата», «Рамаяна» (IX—VI ст. до н. е.). Ведійські тексти («Веди» — священні знання) відображають релігійні погляди і міфологічні уявлення давніх індійців, їх політичний устрій, повсякденне життя. Найбільш яскраво політико-правова думка відбилась у численних морально-правових збірниках (дхармасутри і дхармашастри), складених відповідно до ідеології брахманізму — стародавньої релігії Індії, що виникла у арійських племен, коли в них утворилися різні сослов'я. Серед цих збірників найбільшу популярність набули «Артхашастра» (IV—III ст. до н. е.) і «Закони Ману» (II ст. до н. е.), складені жерцями (брахманами) на основі древніх текстів і норм звичаєвого права. Які найбільш важливі політико-правові елементи вчення брахманізму?

По-перше, Світ, природа і суспільство згідно з брахманістською концепцією підлягають **світовому закону**(рта), установленому вищим божеством Брахмою. Цей закон визначає місце і правове становище кожного стану (варни) у суспільстві, кожної людини в них. Вже в «Рігведі» дається релігійне освячення поділу суспільства на **чотири стани**, що походили з перволюди-ни Пуруші: **брахманів** — з його вуст, **кшатрієв** — з рук, **вайшьїв** — зі стегон і **шудр** — з ступенів. Хоча члени усіх варн вважалися вільними (раби — поза варн), дві перші варни (жерці — брахмани і кшатрії — царі, воєнноначальники, воїни) були пануючими, а дві інші (вайшьї — вільні общинники, хлібороби, торговці; шудри — вільні, але бідні ремісники, прислуга) залежними. Стверджувалися вічність і непорушність такого установа-лення Брахмою, керуюче значення брахманів у політичному, соціальному і духовному житті суспільства. У «Законах Ману» про брахманів говорилося: «З живих істот найкращими вважаються одушевлені, ...між людьми — брахмани».

По-друге, за «Законами Ману» усі варни і їх члени повинні слідувати дхармі — вічному моральному закону, долгу, тлумачення змісту яких належить виключно брахманам. «Саме народження брахмана — вічне втілення дхарми... Адже брахман, народжуючись для охорони скарбниці дхарми, займає вище місце на землі як владика всіх істот». Основна дхарма тлумачилася як не на-несення шкоди, правдивість, не присвоєння чужого, чистота і приборкання почуттів. Приналежність до однієї дхарми не означало рівноправність варн — у них різні права і обов'язки. У «Ма-хабхараті» відзначається: дхарма «випливає з багатства, як гірська ріка зі скелі». Переродження людини і перехід у вищу касту брахманами допускалися лише після її смерті, у «майбутнім житті», як нагорода за дотримання дхарми, терпіння і кротість.

По-третє, вирішальну роль у суспільному устрої і мистецтві управління у Ведах і «Законах Ману» відведено **покаранню**. Будучи сином божественного владика, покарання (данда) у своєму земному вигляді означає буквально палку, а зміст управління (дандаїті) — «керівництво (володіння) палкою». «Закони Ману» містять справжній панегірик покаранню як охоронцю дхарми і всіх

живих істот. «Покарання — цар... Якби цар не накладав безустанно покарання на тих, хто заслуговує його, більш сильні засмажили б слабких, як рибу на вертелі,, ніхто не мав би власності і відбулося б перемішання вищих і нижчих. Увесь світ підкоряється (тільки) за допомогою Покарання...». У «Махабха-раті» відзначалося: мудрі, тобто брахмани, вважають покарання справедливістю, тотожній закону. Політика покарання веде до успіху. Нерівність прав і обов'язків членів різних варн означає і їх нерівність перед законом у питаннях злочину і покарання. Переселення душ після смерті не рятує від загробної кари.

По-четверте, політичним ідеалом брахманізму була своєрідна **теократична держава**, де цар править під керівництвом жерців, визнає вищість релігійного закону над світським. За допомогою таких ідей брахмани боролись за свою політичну гегемонію в суспільстві.

По-п'яте, давньоіндійські правові збірники містять **практичне керівництво з державного управління, політики**. Така «Артхашастра» (Наука політики, Наука про державний устрій), приписувана мудрому брахману Каутиль'ї. Очевидно, на зміст збірника помітний вплив справив буддизм. Тут дхарма трактується як «закон, заснований на істині», який охороняється суворими покараннями. Однак принципом державного управління називається «артха» — користь. **Принцип користі** пронизує викладені в збірнику практичні настанови про усунення перешкод на шляху до суспільного порядку, про застосування витончених засобів державної політики, про судочинство, правила й обов'язки державних чиновників і т.д. У розділі «Про основи держави» названі і розкриті **основні елементи держави**: государ, міністр, сільська місцевість, укріплені міста, скарбниця, військо, союзники. Отже, це одна з перших спроб створити узагальнюючий образ держави. **Ідеал государя** — підлеглий жерцям, має високе походження, щасливу долю (справи вдаються йому з легкістю, без особливих зусиль), визначений розумом, справедливістю, правдивістю, щедрістю, сильною волею, відсутністю у своєму оточенні осіб негідних. Цими й іншими чудовими якостями (допитливість, здатність учитися, хоробрість, красномовність, веселість і т.п.) він навертає до себе людей. Це був помітний

крок у формуванні світської доктрини держави, політики, законодавства, що усе більше вивільнялася з морально-релігійних пут. Не випадково дослідники іноді називають автора «Артхашастри» індійським Макіавеллі.

Така політико-правова суть брахманізму в релігійно-філософських і правових збірниках Стародавньої Індії.

Пануюча брахманська ідеологія викликала неприйняття і критику з боку засновника буддизму в VI ст. до н. є. Сиддхартхи Гаутами, прозваного Буддою (Просвітлений). За легендою, молодий царевич, зіткнувшись зі стражданнями, хворобами інших, відмовився від життя в розкоші, став мандрівним аскетом, болісно шукав відповіді на питання про причини страждань, сенс життя. Знайдені відповіді на них і склали сутність просвітління Будди, збагнення двоякої істини: життя у світі повне страждань і є причина цих страждань, можна припинити страждання і є шлях, що веде до припинення страждань, до нирвани. Доля людини залежить від неї самої, від її зусиль. Тільки пізнання істини і збагнення Вічного закону, праведний шлях життя і постійне самовдосконалення ведуть людину до переродження, щастя. Хто керується в житті справедливістю, той уже не знає смерті.

Таким чином, у буддійському вченні зроблено **поворот від Бога до людини**. Вона може вибирати: бути вільною «через усвідомлення істини» чи, переступивши закон, «схилятися до усього злого». Вихваляння законності, законного шляху в житті, проповідь гуманізму, поваги і любові людини до інших, до усього живого, непротивлення злу злом і насильством — морально-правова основа буддизму.

Визнання буддизмом **морально-духовної рівності всіх** людей заперечувало брахманський принцип нерівності людей у суспільному житті. «Не по народженню треба вирізняти освічених, знатних і низьких, а по життю їх», — підкреслюється в буддійських писаннях. Заперечувалася і думка про Бога як верховну особистість і морального правителя світу, першоджерело закону. На відміну від традиційно-теологічного брахманістського тлу-

мачення дхарми, буддизм трактував її як керуючу світом природну закономірність, **природний закон** («Вічний Закон»). Він **обмежує роль і масштаби покарання**, підкреслює **неприпустимість застосування покарання безвинно**, стверджує: шлях законності — шлях справедливості, істини, добра.

Морально-духовний і політико-правовий зміст вчення Будди підривав авторитет брахманів, їх притязання на ідейне і політичне керівництво суспільством, знаходив усе більше прихильників, вплинув **на державну політику і законодавство**. З об'єднанням Індії в III ст. до н. є. буддизм був визнаний **державною релігією**. Буддійська релігія і філософія з часом поширилася на Цейлон, Бірму, Сіам, Тибет, Китай, Монголію, Японію і Корею. Буддизм і найважливіші догмати брахманізму стали згодом основою для нової релігії — **індуїзму**.

3. Китай — країна історії, переказів старовини, що ретельно вивчаються. Культ минулого, оспівування давніх мудреців, ставлення до історії як вчителя життя пояснює ретельне збереження великої кількості життєписів, хронік, історичних записок, давніх книг пісень і переказів. У **«Книзі пісень»** (кінець II тис. — I тис. до н. є.) записані перекази про походження Землі, людей, про перших прабатьків. Перекази приписують Небу появу народу, предки якого з волі Неба призначили правителів. Божественне походження верховної влади пояснювалося й у **«Книзі переказів»** (VIII ст. до н. є.). У її текстах Вищий предок (верховне божество) захищав і жалів народ, втручався в земні справи, у дії царів. «Небо наводить порядок у народі», — говорилося в «Книзі». Правитель — «Син Неба». Про думку Неба можна довідатися з думки народу. Цар — посуд, народ — вода. Який цар, такий і народ.

У давньокитайській **«Книзі про дао і де»** (VI ст. до н. є.) — зібранні монологів **Лао-цзи** викладено погляди засновника **даосизму**, одного з найбільш впливових течій давньокитайської філософської і суспільно-політичної думки. На відміну від традиційних тлумачень дао як прояву «небесної волі», тут дао — незалежна від небесного владика **природна закономірність, правильний**

шлях. «...Людина слідує землі, — відзначалося в «Книзі». — Земля слідує небу. Небо слідує дао, а дао слідує природності». Таким чином, у трактовці Лао-цзи дао визначає закони неба, природи і суспільства. Воно уособлює вищу чесноту і природну справедливість. Відносно дао усі рівні.

Соціально-політична нерівність, тяжке становище народу Лао-цзи приписує відхиленню від справжнього дао. «Тому знать і государі, що самі себе вивищують, міцного (положення) не мають. ...Це помилковий шлях». Повернення до дао відновлює справедливість, помірність у всьому. «Воно віднімає зайве і віддає відняте тому, хто його потребує. Небесне дао віднімає в багатих і віддає бідним те, що в них відняте». Отже, у трактуванні Лао-цзи досконале лише небесне дао. Людські встановлення — основа несправедливості. Закони Неба тут виступають як **природна справедливість, закони безпосередньої дії.**

Держава по Лао-цзи — природне утворення, що розвивається своїм шляхом, але залежить від волі людини. Усі нещастя в державі відбуваються через порушення природного закону дао. Для того щоб цей закон не порушувати, владі не слід плодити безлічі забороняючих законів, податків. Звідси Лао-цзи виводив важливий принцип даосизму — **принцип недіяння**, стримування від активних дій, що загрожують спокою держави і руйнують її. Давньокитайський філософ засуджував активізм володарів і багатих, призивав утриматися від утисків народу. «Народ голодує від того, що влади беруть занадто багато податків... Важко керувати народом від того, що влади занадто діяльні». Лао-цзи різко критикував усякого роду насильство, війни, армію. «Де побували війська, там ростуть терник і колючки. Після великих воєн настають голодні роки... Перемогу варто відзначати похоронною процесією».

Усе неприродне — штучні людські установлення в сфері управління, законодавства, культури, прогрес відповідно до даосизму це — помилковий шлях, відхилення від дао. («Управляючи країною, досконаломудрий робить серця підданих пустими, а шлунки повними».) Лао-цзи закликав до простоти,

елементарних форм соціальної організації (кожне село — держава, де чути гавкіт собак із сусідньої «держави»), відмови від досягнень цивілізації. У цьому його вчення являло собою консервативну утопію.

Великий вплив на розвиток суспільно-політичної, правової і філософської думки в Китаї справило вчення **Конфуція** (551— 479 р. до н. е.). Його основи викладені в книзі «Бесіди і судження» («Лунь-юй»), складеної учнями і послідовниками мислителя.

Центральним поняттям вчення Конфуція є **гуманність** (жень), що визначає відносини між людьми, кінцеву мету морального самовдосконалення. Жень виступає як **закон**, сукупність етичних і соціальних норм. На питання про призначення жень давньокитайський мудрець відповів: «Чого не бажаєш собі, того не роби людям». Методом здійснення вищого етичного закону жень є поняття «лі» — норма спілкування, соціальний регламент, ритуал. Сфера його дії дуже широка: вона обіймає все громадське життя від родини до держави. Більш підлегла роль у вченні відводиться поняттям «і» (почуття долгу) і «сінь» (вірність, щирість), як ознакам достоїнств «благородного мужа». Усі вони досягаються шляхом виховання, навчання. Високі моральні якості шляхетних, що опанували знаннями і чеснотою, визначають їх владу над простими людьми, що не учаться і доля яких — важка фізична праця. «Чесноти благородного мужа — вітер, чесноти простолюдина — трава. Вітер неодмінно пригинає траву». Соціально-політична ієрархія у Конфуція будується за принципом нерівності людей, однак взаємини між правителем «досконало-мудрим», чиновниками і підданими підлягають **чеснотам**. Чеснота, гуманність, а не насильство — метод управління державою. Він говорив: «Навіщо, керуючи державою, убивати людей? Якщо ви будете прагнути добра, то і народ буде добрим».

Державна влада, учив Конфуцій, повинна користуватися довірою народу: «без довіри народу (правитель) не устоїть». На його думку, правителі повинні наставляти народ особистим прикладом, керувати на основі чеснот, а не

законів. «Якщо керувати народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, — підкреслював він, — народ буде прагнути ухилятися (від покарань) і не буде відчувати сорому. Якщо ж керувати народом за допомогою чеснот і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ буде знати сором і він виправиться». На зміну звичаєвому праву і законодавству Конфуцій прагнув поставити норми поведінки, усе управління країною і народом здійснювати на основі «лі» — комплексі правил, дотримання яких обов'язково для усіх, у тому числі і правителя. Головне в його політичній програмі — слідування традиціям, доброчинності, чітке визначення прав і обов'язків кожного: цар повинен бути царем, вельможа — вельможею, батько — батьком, син — сином, підданий — підданим. «...Якою ж буде тоді держава, якщо не буде різниці між шляхетними і простими людьми?». Політичний ідеал Конфуція — правління аристократів доброчинності і знань, а не родової знаті і багатих.

Спираючись на традиційні погляди, Конфуцій **розвивав патріархально-патерналістську концепцію держави**. Держава трактується ним як велика родина. Влада імператора («Сина Неба») уподібнюється владі батька, а відносини правлячих і підданих — сімейним відносинам, де молодші шанують старших і слухаються їх. Громадський мир досягається подоланням поляризації багатства і бідності. «Коли багатства розподіляються рівномірно, — учив мудрець, — то не буде бідності; коли в країні панує гармонія, то народ не буде нечисленним; коли панує мир, не буде небезпеки повалення (правителя)». Тоді «народ перекує мечі на орала» без страху й боязні. Блага громадського миру вище бунтів, боротьби за владу, воєн. Він засуджував завоювання, радив «людей, що живуть далеко і не підкоряються», завойовувати за допомогою «освіченості і моралі». Надалі китайські імператори використовували цю тезу для морального виправдання агресії, «культурної експансії».

Конфуціанська теорія держави в найбільш завершеному вигляді була викладена в книзі «Го юй» («Мови царств») (V ст. до н. є.) — промови видатних діячів 8 царств Китаю. Основними складовими цієї теорії є Небо,

правитель і його слуги.

Небо виступає як верховна сила, що суворо слідкує за земними справами. Його влада безмежна. Небо нагороджує добродесних правителів і посиляє їм щастя, гудить і карає злих, робить людей щасливими залежно від їх чеснот. Управління на основі добродесності і правил поведінки — головний закон володіння (царства). Якщо їм слідують — володіння процвітає, усі живуть в радості і доволістві; якщо ж правила, порядок порушуються — починається смута.

Для **правителя** чесноти і дотримання правил поведінки — залог довіри і відданості підданих, без чого неможливе зміцнення володіння й успішне керівництво ним. Надання допомоги народу, турбота про його благо привертають до правителя серця людей.

Третьою складовою конфуціанської теорії держави є слуги, під якими розуміються всі, починаючи від високопоставлених чиновників і кінчаючи простими людьми. Чиновники різних рангів — найближчі помічники правителя, його «руки і ноги». Вони зобов'язані вірно служити своєму правителю, тому що «життя людям дають троє, яким він служить однаково. Батьки народжують, вчителі учать, правитель годує, даючи жалування». «Без батька — не народитися, без їжі не вирости, без вчення не придбати знань».

Важлива роль у конфуціанській теорії держави відводиться народу. Як велике Небо спостерігає за правителем зверху і може або дати, або відняти в нього престол залежно від його чеснот, так само може позбавити його престолу і народ. Він — величезна сила, адже «те, що любить весь народ, рідко не здійснюється, і те, що ненавидить народ, рідко не знищується». «Небо неодмінне слідує тому, чого хоче народ». Іншими словами, сподівання народу освячуються волею Неба.

Конфуціанська теорія держави постає завершеною і, незважаючи на зовнішню простоту, напрочуд логічною. Усі її складові частини — Небо, правитель, народ — тісно зв'язані між собою і взаємно контролюють одне

одного. Однак у ній є певна слабкість: теорія побудована на понятті чесноти, тобто на моральних принципах, що вимагає від усіх дотримання строго встановлених правил поведінки, вона закликає до людинолюбства. На жаль, це слабкий фундамент політичної теорії. Неможливість установити порядок на основі чеснот, очевидно, і викликала до життя інші політичні підходи і програми. Проте конфуціанство стало впливовою течією етичної і політичної думки в Китаї і в II ст. до н. е. було визнано офіційною ідеологією, стало відігравати роль офіційної релігії аж до початку XX ст. Зараз у Китаї відбувається зростання інтересу до конфуціанства. А ідея гуманної, моральної держави, влади залишається актуальною для сучасного державознавства.

Ряд політико-правових проблем по-новому вирішувались засновником моїзму **Мо-цзи** (479—400 р. до н. е.). Основним принципом у системі його поглядів був **принцип загальної любові і взаємної вигоди**. «Небо дотримується всезагальної любові і приносить усім користь», -- говорив він. Всезагальність, властива Небу, грає в моїзмі роль зразка, моделі людських взаємин, що включає **рівність усіх людей**. «Небо не розрізняє малих і великих, знатних і підлих; усі люди — слуги Неба...» Він стверджував, що доступ до влади повинен бути відкритий для всіх здатних і талановитих людей, а не тільки для тих, хто має знатне походження. Якщо правитель буде керувати країною, дотримуючись принципу загальної любові і користі, то ніколи не буде політичного хаосу. Його зміст складає вміле сполучення «настанов народу з покараннями».

На думку Мо-цзи, в давнину люди, переконавшись у необхідності управління і старшинства, вибрали найдоброчеснішу і наймудрішу людину Піднебесної і зробили її «Сином Неба», який створив «зразок справедливості» і порядку. У цьому — зміст **договірної концепції** Мо-цзи про походження верховної влади і її прерогативи встановлювати єдиний і загальнообов'язковий зразок справедливості. Ідея єдиної справедливості і єдиної законодавчої влади була спрямована і проти «великих людей — ванів, гунів», що вдавались до жорстоких покарань і насильства.

Важливе місце у вченні Мо-цзи займає вимога **врахування інтересів** і думок простого народу в управлінні державою. Він підкреслював — в управлінні країною варто виходити з інтересів простолюдинів. У Мо-цзи думка народу породжує істину. У його вченні істиною є: 1) те, що ґрунтується на досвіді минулого; 2) те, що відповідає користі народу; 3) те, що є істиною на думку народу. Він дорікав прихильникам Конфуція: «вони багато міркують, але не можуть допомогти простолюдинам»; енергійно виступав за їх звільнення від гніту, страждань і злиднів.

Ідеальною **організацією влади** Мо-цзи вважав державу з мудрим правителем і налагодженою державною службою, де низи суспільства звільнені від гніту і злиднів. «Бідність — це корінь безпорядків в управлінні».

Інших поглядів на методи управління народом і державою, на роль закону і правителя додержувались **легісти** (законники) у IV—III ст. до н. е. Вони заперечували принципи гуманності, долгу, ритуалу, на основі яких, згідно з Конфуцієм, будується державне управління. Як основу суспільного порядку легісти визнавали **закон**, а гуманність і долг вони вважали згубними для держави.

Найбільш значним представником легістів був Гуньсунь Ян, відомий під ім'ям **Шан Ян** (390—338 р. до н. е.), правитель області Шан, що здійснив низку радикальних реформ. Традиція приписує йому авторство «Книги правителя області Шан». На відміну від конфуціанців він виходив з ідеї про вроджену порочність людини, абсолютизації централізованої влади і створення могутньої держави, здатної поглинути своїх сусідів. «Якщо державою (керують) за допомогою добродесних методів, — говориться в «Книзі», — у ній неодмінно з'явиться маса злочинців... Якщо (правитель) домагається хорошого управління за допомогою закону, (його держава) стане сильною». Шан Ян обґрунтовував **управління, що спирається на закони і жорстокі покарання**, — єдиний метод управління порочними людьми, з яких складається народ. «Там, де (до людей відносяться) як до добродесних, вчинки приховуються; там же, де (до

людей відносяться) як до порочних, злочини жорстоко карають. Коли провини приховуються, — народ переміг закон; коли ж злочини строго караються, — закон переміг народ». Ключову роль в управлінні він відводить **покаранню**: «гарне правління здійснюється шляхом покарання». При цьому Шан Ян відмовляється визнати наявність якого-не-будь зв'язку між мірою покарання і тяжкістю злочину. Він вважав, що необхідно жорстоко карати навіть за найменше порушення наказів царя, у противному випадку неможливо керувати народом. «Як вже караєш, — писав Шан Ян, — то карай суворо за дрібні провини, і тоді зникнуть покарання, справи увінчаються успіхом, а держава зміцниться». Прагнучи підсилити роль покарань, він вводить у свою концепцію систему кругової поруки, взаємного стеження, пропонуючи зв'язати ними не лише родичів, сусідів, але й общину, армію. Значне поширення такої системи, на його думку, дозволить правителю тримати всіх підданих у страху і повній покорі. Ідея такого контролю над вчинками і думками людей була однією з «кращих» знахідок, істотним внеском у теорію управління тоталітарною державою.

Іншими засобами для процвітання держави Шань Ян вважав **землеробство і війну** — «єдине», на чому повинні бути зосереджені зусилля народу і держави. Правителю потрібний був обмежений, але відданий підданий, що живе землеробством і війною. «Коли (знання) присікаються і не заохочуються, люди щирі і прості».

Таким чином, Шан Ян одним з перших у світовій історії створив **модель деспотичної, тоталітарної держави**. Його прибічники **відмовились від традиційних моральних трактовок влади і політики**. Водночас вони виступали за всезагальність і невідворотність відповідальності для всіх. Вимагали, щоб закони були «ясними і зрозумілими всім». Ніхто під страхом смертної кари не повинен змінювати закон.

Ідеї легістів виявились життєздатними, а їх діяльність сприяла об'єднанню князівством Цинь у 221 р. до н. є. всього Китаю. Все ж легізм зазнав впливу

конфуціанства. Легісти стали визнавати, що **закони повинні приносити користь народу, бути благом для усіх.**

У свою чергу, нерідко в гострій боротьбі з легізмом, зазнало **його впливу і конфуціанство.** Його прихильники починають відкрито визнавати поряд з моральним впливом роль законів і покарань в управлінні, ставити під сумнів концепцію ранніх конфуціанців про споконвічну диференціацію людей на етично повноцінних і неповноцінних. Внаслідок вже у I ст. до н. є. зникла істотна різниця між легістами і конфуціанцями. Але, збагативши конфуціанство, легістське вчення не зникло. Вчення Шан Яна продовжувало привертати до себе увагу багатьох державних і політичних діячів, що мріяли про створення сильної централізованої імперії.

Таким чином, перші цивілізації на Стародавньому Сході почали освоювати правовий і політичний простір людини, його вимір спочатку стихійно, а потім цілеспрямовано, створюючи етико-політичні доктрини. Поступово зароджується раціональне уявлення про владу, державу, закон, саму науку політики. Поворот від Бога до людини в буддизмі, утвердження морально-духовної рівності людей, ролі природного закону, моральних критеріїв у політиці — стали помітним прогресом знань і гуманізму.

У поглядах давньокитайських мислителів утверджується відповідальність людини за систему влади, людський вимір державної влади (Конфуцій). Просвітницька діяльність Конфуція і його учнів зіграла величезну роль у розвитку китайської культури. У соціально-етичному плані лейтмотивом даосизму проходить вимога відповідності суспільних установлень природній закономірності. І конфуціанці, і даоси сходились в одному: найкращий засіб попередження злочинів — забезпечення життя народу. Легісти, хто вперше жорстко зв'язали закон і покарання з управлінням державою, розробили вчення про техніку відправлення влади, програму тотальної централізації держави. Усе це має і сьогодні не тільки пізнавальне, але і теоретичне значення.

